

Himla många kungar

FATABUREN 1993

HIMLA MÅNGA KUNINGAR

NORDISKA MUSEET

Himla många kungar

Historier kring Den Svenska Historien

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK

FATABUREN 1993

FATABUREN 1993

ISBN 91 7108 338 3

ISSN 0348 971 X

Redaktör Hans Medelius

Bildredaktör Eva Dahlman

Layout Börje Reinhold, Bohusläningens Boktryckeri AB

Bildmaterialet tillhör Nordiska museet om inte annat anges. I de fall fotografens namn inte uppges är denne okänd. Summaries translated into English by Skans Victoria Airey.

Omslaget föreställer Karl XII. Miniaturmålning på emalj. Nordiska museet (se äv. s. 185).

Tryckt hos Bohusläningens Boktryckeri AB, Uddevalla 1993

GUSTAV II ADOLF OCH HANS TID

Christer Öhman

EN KRIGARE VÄXER UPP

Den 9 december 1594, klockan åtta på morgonen, nästan på dagen fyra månader efter det att Sigismund som nykrönt konung hade lämnat sitt arvrike och seglat till Polen, kom hertig Karls och hertiginnan Kristinas förstfödde son till världen. Gossen bars till dopet på själva nyårsdagen och fick namnet Gustav Adolf, efter sin farfar Gustav Vasa och sin morfar, hertig Adolf av Holstein-Gottorp. Med vid ceremonin var herrarna i rådet och alla de förnämsta av adeln. Rådskretsens främste, rikskanslern Erik Sparre, stod fadder, han som bara några år senare först skulle fly till Sigismund och sedan möta döden på Stortorget i Linköping.

Om stora mäns barndom brukar mycket berättas; så också om Gustav Adolfs. Karl Karlsson Gyllenhielm, illegitim son till hertig Karl, ger oss i sina egenhändiga historiska anteckningar flera ögonblicksbilder, där den unge hertigen tidigt får visa gott gry och demonstrera sitt krigiska sinnelag. Sommaren 1599, då Gustav Adolf var fyra och ett halvt år gammal, fick han följa med sin far på en inspektion av den svenska örlogsflottan, som låg på redan utanför Kalmar. I en liten båt roddes hertig Karl och hans följe runt kring fartygen, och Karl Karlsson, som också var med, frågade sin lille halvbror vilket av skeppen som behagade honom mest. Gustav Adolf sade, att han tyckte bäst om det skepp som kallades Svarta Ryttaren, och när en annan i uppvaktingen frågade varför svarade prinsen utan att tveka: "Jo, därför att det haver så många stycken både före och akter ut." (stycken = kanoner)

Pokal med Gustav II Adolfs byst på locket. Troligen utförd av Paul Birkenholtz, Frankfurt am Main, 1632–33. Nordiska museet. Foto Mats Landin, polaroid-överföring.

"G. Adolph då han som Barn ger några Ungerska gyllen till en Ölands Bonde som skänker honom en Ölänninge". 'Ölänningar', en numera utdöd liten hästart, gavs ibland som gåvor till utländska furstar. Gouache av Elias Martin. Privat ägo.

En annan gång var Gustav Adolf ute på vandring på en äng vid Örstignäs utanför Nyköping. Prinsen sprang omkring i buskarna och lekte, och en av herrarna i hans uppvaktning varnade honom; det kunde finnas ormar i gräset. "Ge mig hit en käpp, så jag kan slå ihjäl dem," svarade Gustav Adolf strax. Då log hertig Karl och frågade: "Menar du, att han är rädd?"

Gustav Adolf var redan som barn medveten om sin höga rang. Gyllenhielm berättar om ytterligare ett tillfälle i Nyköping, när prinsen och hans piga var ute på en spatsertur utanför slottet och en bekant till pigan kom fram till dem och ville tala en stund. Pigan, som bar den lille Gustav Adolf på armen, stannade upp ett

ögonblick, men han var ingalunda sinnad att låta sig bli uppehållen: "Gack utur vägen, eller vet du icke, att jag är en herre?" fick den häpna flickan höra.

Som tronföljare fick Gustav Adolf den bästa utbildning som kunde ges i det dåtida Sverige. Ridning, fäktning och andra ridderliga kroppsövningar ingick som självklara delar i varje furstes uppfostran liksom givetvis krigskonsten, men den unge prinsen ägnade sig också åt bokliga ämnen. Under ledning av sin lärare Johan Schroderus, sedermera adlad Skytte, härstammande från en köpmannafamilj i Nyköping och enligt vad illvilliga tungor visste berätta ännu en av hertig Karls oäkta söner, studerade Gustav Adolf flera främmande språk: holländska, franska, italienska, spanska och engelska samt något polska, ryska och grekiska. Tyskan var jämte svenskan hans modersmål; båda dessa talade han från späda ålder och behövde endast lära sig behärska i skrift. Aritmetik, geometri, geografi, optik, mekanik, astronomi och politik var likaså nödvändiga delar av studieprogrammet men också den klassiska bildningen: latin, romersk historia och retorik. Vi kan i Gustav Adolfs egna dagböcker inhämta, att han som så många andra skolpojkar både före och efter honom läste Cornelius Nepos och Cicero, och bevarad till vår tid är en latinsk värtalighetsövning, en konstfull oration tänkt att hållas inför ständerna där den unge tronföljaren av sin lärare fått i uppgift att plädera för att "den gamle räven" Hogenskild Bielke, hertig Karls fiende, måste ådömas dödsstraff. Starka ekon från Ciceros berömda tal mot Catilina kan förnimmas:

O, odödliga gudar, hos vilket folk befinner vi oss, vad har vi för ett samhälle, vilket land lever vi i! --- Vad gör du, Gustav Adolf? Den man som du bevisat vara en fiende, som du ser har slutit ett fördrag med danskarna, som är förräderiets upphovsman, honom skulle du tillåta gå i landsflykt? Det vore ju inte att kasta ut men väl att låta honom rycka in i fosterlandet? Skall du inte befalla att han förs bort i bojor, släpas till döden, får lida det största straff? Är det bättre att hela riket går under?

Den retoriska skolning som Gustav II Adolf fick, skulle komma att ge lysande resultat längre fram i tiden – på detta får vi snart påtagliga bevis – men en övning av sådant slag tog naturligtvis inte sikte enbart mot att utveckla den blivande härskarens förmåga att använda språket som medel för påverkan utan var i lika hög grad avsedd att forma hans politiska föreställningsvärld. Tanken går osökt till vad Axel Leijonhufvud – en annan av hertig

Karls oförsonliga fiender, det måste man dock hålla i minnet – har berättat om prinsens lekar vid tiden närmast efter Linköpings blodbad. Denne uppges då – sex år gammal – ha låtit sina kamrater falla på knä framför sig i rad, var och en med en hatt på huvudet. Med ett träsvärd har Gustav Adolf så slagit av hatten på den närmaste, ropande: ”Där ligger den förrädaren Gustav Banérs huvud!”, gått vidare till nästa, slagit hatten också av denne med utropet: ”Där ligger den förrädaren Erik Sparres huvud!” och fortsatt på det viset tills hela blodbadet var upprepat i barnkammaren. Anekdoten är måhända uppfunnen av illviljan, men den ger ändå en god bild av stämningarna i det begynnande 1600-talets Sverige. Och att den unge Gustav Adolf kände stark lojalitet gentemot sin fader och dennes gärning står utom allt tvivel.

KARL IX:S DÖD

Tiden för lekar var emellertid snart över. Redan vid unga år fick Gustav Adolf följa med sin far vid möten med ständerna och andra regeringsbestyr, och från och med sensommaren 1609 – Gustav Adolf hade då ännu inte fyllt femton år – fick han ta över en allt större del av ansvaret för regementet. Karl IX drabbades vid denna tid av ett svårt slaganfall och förlorade för en tid talförmågan; det påstås att orsaken härtill var den häftiga vrede kungen under riksdagen i Stockholm detta år hade råkat i till följd av att några bland ridderskapet och adeln vågat framföra opposition mot hans förslag till krigshjälp. Kungens tillstånd förbättrades något, men han repade sig aldrig helt. Från öppnandet av riksdagen i Örebro i slutet av år 1610 finns återberättad en patetisk och berömd scen där kung Karl stapplar in i stora salen på Örebro slott i sällskap med Gustav Adolf och dennes äldre kusin hertig Johan av Östergötland, son till Johan III och hans andra drottning, Gunilla Bielke. Endast med stor möda kunde kungen i korta, avbrutna satser hälsa de församlade ständerna: ”För vad orsaks skull I ären hit kallade är skriftligen författat och skall uppläsas; Gud bättre, jag kan icke tala och utsäga, förmodde jag tala skulle jag väl utsäga; men nu förmår jag intet tala. Förstån I, gode män,” sade han, tog sig för bröstet och såg upp i taket, ”Gud haver straffat mig!” Man kan tänka sig att mer än en i församlingen i tysthet gav honom rätt.

Året därpå bröt krig med Danmark ut, och med uppbyggande av sina sista krafter tog kung Karl befäl över den svenska armén utanför det av danskarna erövrade Kalmar. Men ansträngningarna blev honom övermäktiga. I mitten av oktober måste han lämna fältlägret och bege sig till Nyköping, det slott där han en gång hade suttit som ung hertig och där han alltid hade känt sig mest hemma. Han blev under resan allt svagare, och när han kom fram kunde var och en se att hans tid snart var ute. I fyra dagar låg kungen som i dvala utan att kunna yttra ett ord, och klockan 11 på förmiddagen den 30 oktober 1611 avled han äntligen, 61 år gammal, den siste av Gustav Vasas söner och den av dem som mest liknade sin far.

AXEL OXENSTIERNA

Efter Karl IX:s död samlades ständerna i Nyköping. Riksdagen öppnades den 10 december, och några dagar därefter hyllades Gustav Adolf som konung trots att han ännu inte uppnått den myndighetsålder som stadgades i arvföreningen. Med tanke på det osäkra utrikespolitiska läget – riket befann sig i krig med både Danmark, Polen och Ryssland och Sigismund hade långt ifrån uppgivit sina försök till restauration – var alla angelägna om att ingen oklarhet fick råda om var regeringsmakten i Sverige låg. Ständerna sade sig också vara förvissade om att förståndet hos den unge kungen väl skulle uppväga vad som felades i år. Men riksdagsmännen förstod samtidigt att utnyttja situationen nu när den bistre Karl IX var borta. Gustav Adolf måste utfärda nya privilegier för adeln och dessutom avge en särskild kungaförsäkran – den upplästes dagen före julafton och antogs på annandagen – i vilken han fick lova att varken stifta lag, börja krig, införa nya skatter eller skriva ut knektar utan samtycke av både rådet och ständerna.

En avgörande insats i det sammanhanget gjorde Axel Oxenstierna, trots sin ungdom – han var vid riksdagen i Nyköping inte mer än 28 år gammal – redan den ledande inom rådsretsen och den som snart i nära samarbete med kungen skulle komma att genomföra det kanske mest genomgripande omdaningsarbete som någonsin företagits inom svenskt offentligt liv. I januari 1612 utnämnde Gustav Adolf Axel Oxenstierna till rikskansler, och det blev inledningen till en lång rad av reformer och organisatoriska

*Axel Oxenstierna, rikskanslern,
Gustav Adolfs förtroene och hans
dotter Kristinas lärare. Målning
av David Beck. Privat ägo.
Foto Statens konstmuseer.*

innovationer vilka i långa stycken präglar ännu våra dagars statsförvaltning. Ordningar som reglerade verksamheten i såväl kammare och kansli som riksdag och riddarhus utarbetades, kollegier och ämbetsverk inrättades liksom hovrätter, länsstyrelser och gymnasier, och genom en storstilad donation till Uppsala universitet år 1624 – kungen skänkte bort nära 400 gårdar av sina egna arvegods i Uppland och Västmanland samt kronotioden från åtta kyrksocknar – skapades förutsättningar också för den högre utbildningens utveckling.

Axel Oxenstierna förefaller ha varit den borne diplomaten; klok, omdömesgill, försiktig och till följd av ett lätt lynne tålig och svår att bringa ur balans. När han gick till sängs lade han med

sina kläder av alla sina sorger och bekymmer och lät dem vila till nästa dag, och han brukade säga – det har drottning Kristina berättat – att inget någonsin hindrat honom från att sova en hel natt utom två händelser: det ena var när han fick höra om Gustav Adolfs död och det andra var budet om nederlaget vid Nördlingen. Gustav II Adolf var en mer otålig och hetsig natur, och om förhållandet mellan kungen och denne hans främste medarbetare finns en berömd anekdot som Axel Oxenstierna själv på sin ålderdom berättade för den engelske ambassadören Bulstrode Whitelocke. ”Min konung gav mig alltid frihet att vidlyftigt för honom utföra, vad jag hade att säga,” yttrade rikskanslern, ”och om den store herren hade något fel, var det av ett nog koleriskt sinnelag, som stundom viste sig; men det var hans temperament. Han brukade ofta säga: I är för mycket flegmatisk, och blandade jag ej något av min hetta med Eder flegma, så skulle ej mina affärer gå så väl som sker; vartill jag med hans lov svarade: Om jag ej med mitt flegmatiska temperament blandade någon köld uti Ers Majestäts hetta, skulle icke heller affärerna gå så lyckligt som sker: åt vilket svar den salige konungen hjärtligen log, och gav mig frihet att säga vad jag ville.”

GUSTAV ADOLF OCH EBBA BRAHE

Under Gustav Adolfs första år som regent utspelades en romantisk kärlekshistoria, som har låtit tala om sig genom seklerna. Vid änkedrottning Kristinas hov hade 1611 upptagits den femtonåriga Ebba Brahe, dotter till drottningens bortgångna väninna Brita Stensdotter Leijonhufvud och hennes man, riksdrotsen greve Magnus Brahe. Ebba sägs ha varit både gladlynt och vacker, och av bevarade brev framgår, att hon ett par år senare vunnit den då nittonårige kungens hjärta. I början av år 1613 skriver Gustav Adolf till Ebba och betygar henne sin trogna kärlek. Kungen har redan friat till henne, Ebba har lovat att tala med sin far om saken och nu vill Gustav Adolf gärna veta vad greve Magnus har svarat. Han ber Ebba också ”icke för mycket till hjärtat draga, om min fru Moder sig stundom måtte mot Eder något hårt ställa”, något som nog var välbetänkt. Drottning Kristina d.ä. kunde vara tämligen sträv till både sinne och åthävor, och Gustav Adolf kände sin mor.

Ebba Brahe, Gustav Adolfs ungdomskärlek. Ebba var dotter till riksdrotsen Magnus Brahe och var hovfröken hos Gustav Adolfs mor, änkedrottning Kristina. Gustav Adolf friade till Ebba 1613 men gav upp inför bl.a. moderns och Magnus Brahes motstånd. Ebba gifte sig 1618 med fältherren Magnus Gabriel De la Gardie. Miniaturmålning på elfenben. Skokloster. Foto S. Uhrdin.

Hur greve Magnus förhöll sig till kungens frieri är inte känt, men vi vet att många såg med ogillande på Gustav Adolfs och Ebba Brahes kärlek. Den 16 mars samma år svarar Gustav Adolf på ett brev han fått från Ebba där hon har berättat om hur hon "dageligen och nu mer är tillförene" anfäktats "av dem som eder om mitt hjärtas tillstånd falskeligen förtälja". Kungen ber henne mer lita på det han själv har sagt henne "än på dem som vilja intet annat än att draga edert sinne ifrån mig" och säger sig hoppas att "I, kära Jungfru, bliver allt stadigt som I mig lovat haver, det I ock skole finna mig var eder tackes lyste om ett troget hjärta och icke frukta, att den älskog jag till eder bär kunne i någon måtte förhindras".

Det främsta hindret mot de ungas lycka var änkedrottningen. Hon stod i begrepp att inleda förhandlingar med lantgreven Moritz den vise av Hessen angående giftermål mellan Gustav Adolf och dennes dotter Elisabet, och hon motarbetade därför på

alla sätt sin sons planer. I mars 1613 skriver Gustav Adolf visserligen hoppfullt till sin äldre syster Katarina att hans mor nu verkar "gunstligare" mot hans käresta än tidigare, men tre månader senare uttrycker han sin stora sorg över att änkedrottningen har "bannat" Ebba. Han ger henne emellertid oupphörligen de dyraste försäkringar om sin kärlek, och han undertecknar varje brev med sina egna initialer G A tätt sammanflätade med Ebba Brahes E B.

Ett enda av Ebba Brahes svar har bevarats till eftervärlden, skrivet i Nyköping den 19 oktober 1614. Det vilar en sorgsen och uppgiven stämning över detta brev, har en forskare påpekat. Ebba tackar för den lycka och nåd som vederfarits henne genom Gustav Adolfs "kärliga skrivelser och åtankar", men hon medger att det illa anstår henne, "ringa jungfru", att eftertrakta hans "konungsliga person". Hon lovar att stadigt ha Gustav Adolf i sitt sinne och befäller honom "av allt troget hjärta och själ med många sine tusen kärliche åtankar i Guds beskärm". Men läsaren känner tydligt hur Ebba vid det laget anar, att deras kärlek ingen framtid har.

Våren 1615 föll avgörandet. Den 19 januari meddelar Gustav Adolf full av förtröstan: "förhoppas ock till Gud, att jag så laga vill, att mina gärningar till Eder olycka ingen orsak vara skole, ändock min Fru Moder något däröver till vrede förorsakas, vilken vrede kan vändas med tiden till dess större kärlek." Nu skall ingen flit sparas, "ingen stadighet brista, ingen trohet fattas Hennes Majestät vilja, på vilken saken allena hänger, till att övertala, förmodandes, att något visserligen är med tiden till att uträtta".

Men drottning Kristina stod inte att rubba. Trots att Gustav Adolf tog hjälp av både Axel Oxenstierna, Karl Karlsson Gyllenhielm, Johan Skytte och inte minst änkedrottningens egen kansler Nils Chesnecopherus, Karl IX:s betrodde medhjälpare, kunde hon omöjligen förmås att ge sitt samtycke till de älskandes förening. Doktor Nils skrev den 17 mars till Axel Oxenstierna att han "näppeligen" trodde "att någon människa uti hela världen skall kunna persuadera och beveka H. M. Drottningen till att giva sin vilja och consens här till".

Och därvid fick det bli. Gustav Adolf måste ge med sig, och redan samma sommar drog han ut i fält mot ryssarna. Brevväxlingen mellan honom och fröken Ebba upphörde. Av allt att

Gustav II Adolf i kröningsdräkt med regalier. Kopparstick av V. S. Trautman för 1618 års bibelutgåva. Kungliga biblioteket. Foto Svenska porträttarkivet.

döma tröstade sig kungen ganska snart. Under belägringen av Pskov lärde han känna en kvinna vid namn Margareta Slots, gift med en holländsk ingenjörsofficer i svensk tjänst, och detta så väl att hon i maj 1616 födde kungen hans äldsta barn, en son som fick namnet Gustav Gustavsson och som sedermera upphöjdes i grevligt stånd med tillnamnet af Vasaborg.

Ebba Brahe gifte sig 1618. Hennes make blev en man som redan flera år tidigare hade anhållit om hennes hand: fältherren Jakob De la Gardie, segrare i det ryska kriget, Novgorods och Moskvas betvingare. Enligt alla kända vittnesmål blev hon mycket lycklig med honom. Fjorton barn fick de tillsammans, däribland sonen Magnus Gabriel, längre fram i tiden greve, rikskansler, stor jordmagnat och drottning Kristina d.y:s främste gunstling. Det påstås emellertid, att Ebba den första tiden hade svårt att glömma Gustav Adolf. En sägen förtäljer, att hon en gång hade fått en diamantring i gåva av honom, och med den ristade hon på en fönsterruta i sin kammare på Stockholms slott in följande ord:

Jag är förnöjd med lotten min
och tackar Gud för nåden sin.

Detta skall änkedrottning Kristina ha fått syn på, och hon skrev en fortsättning:

Det ena du vill, det andra du skall;
så plägar det gå uti dylika fall.

Rutan med dessa versrader skall ha funnits kvar att beskåda ända fram till den stora slottsbranden 1697.

ÄLVSBORGS LÖSEN OCH FREDEN I STOLBOVA

De första åren av Gustav II Adolfs regering var en tid av stora prövningar. Kriget med Danmark avslutades genom freden i Knäred 1613, och svenskarna återfick Kalmar. Men i fredsvillkoren stadgades, att den svenska kronan för slottet Älvsborg invid Göta älvs mynning, som danskarna också hade intagit under kriget, skulle erlägga en lösen på inte mindre än en miljon riksdaler. Det var en enorm summa; man har beräknat att den motsvarade ungefär två tredjedelar av skörden från hela riket under sex år. Men lösensumman måste nödvändigt betalas. Älvsborg var Sveriges enda utpost mot Västerhavet, och den kunde man inte

Porträtt av Gustav II Adolf, troligen utfört 1624 av Jacob Hoefnagel, som var verksam vid det svenska hovet. Olja på ekpannå. Privat ägo. Foto Göran Schmidt, Livrustkammaren.

låta förbli i den danske kungens händer. För det ändamålet togs stora lån utomlands, och en dryg extra skatt pålades som var och en av rikets inbyggare över 15 års ålder hade att betala, hög som låg. Inte ens kungahusets medlemmar var undantagna. Det påstås, att kungen och hertig Johan till sist såg sig nödsakade att smälta ned sitt eget bordssilver och sända till myntning.

Med ryssarna slöts fyra år senare fred i Stolbova, en liten by sydost om sjön Ladoga. Den blev mera lyckosam för svenskarna,

Maria Eleonora av Brandenburg, Gustav II Adolfs gemål. Porträttet, målat av okänd konstnär, är möjligen från tiden för förmålningen 1620. Privat ägo. Foto Göran Schmidt, Livrustkammaren.

även om de högtflygande planer som den svenska statsledningen hade välvt inte hade kunnat realiseras; både Gustav Adolf och hans yngre bror Karl Filip hade lanserats som kandidater till den lediga ryska tronen och man hade tidvis hoppats att kunna lägga allt land ända upp till Ishavets kust under Sveriges krona. Ryssland avträdde Ingermanland och Kexholms län, och det svenska riket kom därmed att gränsa mot Ladoga. Gustav Adolf kunde vid kröningsriksdagen i Stockholm 1617 inför de församlade ständerna i triumferande ordalag redogöra för vad som hade uppåtts: "Finland är nu skilt vid Ryssland igenom den stora Ladogasjön, och är väl så brett över honom, som havet vara kan

emellan Sverige och Åland eller emellan Estland och Nyland, där än till dags ingen polack haver tort överkomma. Så förhoppas jag till Gud, att det ock skall ryssen härefter bliva svårt över denna bäcken att hoppa!”

Men fördenskull fick riket inte fred. Mot Polen fortsatte striderna med korta avbrott, först i Livland och sedan i Preussen, och när detta i och med stilleståndet i Altmark 1629 bragtes till ända var ett nytt engagemang på andra sidan havet redan planerat.

DET TYSKA KRIGET

”Så äro sakerna så vitt komna, att alla de krigen uti Europa föras äro blandade uti varannan och vordna till ett”, skriver Gustav II Adolf den 1 april 1628 till Axel Oxenstierna i ett ofta citerat brev. Redan då menade kungen, att hans kamp mot Sigismund bara var en del i den stora kraftmätning som pågick mellan katolskt och protestantiskt, den som hade begynt 1618 med att kejsar Ferdinand II:s ståthållare kastades ut genom slottsfönstret i Prag och som sammanlagt skulle vara i hela trettio år.

Just i skiftet mellan oktober och november 1629 samlade Gustav Adolf herrarna i rådet till överläggningar på Uppsala slott. Karl Karlsson Gyllenhielm, kungens egen halvbror, hade infunnit sig liksom Klas Horn, Johan Skytte, Per Banér, Johan Sparre och Mattias Soop. Rikskanslern var förhindrad att delta – som svensk generalguvernör i Elbing hade han vid den tiden att hålla uppsikt över den preussiska scenen – men genom hans broder Gabriel Gustavsson och kusinen Gabriel Bengtsson var släkten Oxenstierna ändå representerad under dessa betydelsefulla dagar.

Rådslaget gällde det tyska kriget. Redan sommaren innan hade svenska och kejsarliga trupper drabbat samman i Preussen, och Sverige var därmed i realiteten redan i krig med kejsaren. Så menade i varje fall kungen, och den fråga han nu ställde var inte om man skulle börja krig utan vilket som var rådligast: att fortsätta kriget genom anfall eller genom försvar. Helt i enlighet med den klassiska retorikens regler för hur man i ett dylikt fall nog borde överväga skälen *pro et contra* framlade kungen en lång rad argument både för och emot att gå offensivt till väga; som de i protokollet har uppställts bredvid varandra i två spalter ger de

*Gustav II Adolf landstiger i
Tyskland. Uppsala universitets-
bibliotek.*

tydligt uttryck för hur man verkligen sökte belysa frågan ur alla tänkbara synvinklar. Johan Skytte, vilken vi minns just som Gustav Adolfs lärare i retorik, fick i den följande diskussionen uppgiften att argumentera mot att börja anfallskrig, varpå kungen själv bemötte honom på varje punkt. Vid ett andra möte några dagar senare upprepades alla argumenten, men när det kom till omröstning visade det sig, att samtliga ändå voterade på det sätt kungen ville: att gå anfallsvis till väga. "Edra vota äro på sådana skäl grundade, att den därom tvivlar antingen saken inte

förstår eller ond affection haver mot fäderneslandet," sade kungen som avslutning. "Att jag detta haver proponerat haver varit orsaken, icke att jag själv därom tvivlat haver, att icke offensiven vore bäst, utan att I nu hade frihet att opponera contrarie och så mycket mindre frihet härefter att disputera, om jag haver gjort rätt eller orätt."

I maj året därpå samlades ständerna i Stockholm. På mötets sista dag, den 19 maj 1630, var riksdagsmännen uppkallade till slottet, och när alla hade församlats i stora rikssalen trädde Gustav Adolf in med sin dotter Kristina, tre och ett halvt år gammal, vid handen. Riksdagens beslut upplästes liksom en förordning om hur riket skulle styras i kungens frånvaro och ständernas hyllningsed till tronarvingen. Sedan reste sig kungen, lyfte upp Kristina på armen och tog till orda. Med tårar i ögonen – berättas det – anbefalldes han sin dotter i ständernas vård, och han tackade dem alla för vad de offrat till rikets försvar. Väl kunde han besinna den "besvärlighet" utskrivningarna hade medfört, men när man betraktade den stora fördelen att kriget fördes till fiendens land bad han riksdagsmännen inte låta utskrivningen falla sig besvärlig. En annan möjlighet vore att i stället för den utge en penninghjälp så att tyskt krigsfolk kunde värvas. "Ty därigenom," fortsatte kungen, "kan bonden eller lantmannen behålla sina drängar och manshjälp och sitta trygg i sitt hus och hem, om han än en liten hjälp utgiver; där dock våra grannar, som själva kriget och inkvarteringarna äro underkastade, dagligdags själva döden måste förvänta."

Därefter tog kungen avsked av ständerna: "Och efter gemenligen ske plägar, att krukan bärs så länge till vatten att hon till sist går sönder," sade han, "så varder ock mig på sistone gångandes, att eftersom jag nu uti så många occasioner och farligheter för Sveriges rikes välfärd haver måst utgjuta och låta mitt blod, dock allt härtill genom Guds nådiga beskydd till livet intet skadd, ock på sistone det låta måste; därför vill jag före min avresa denna gången hava eder samtliga här när- och frånvarande, Sveriges undersåtar och ständer, Gud den allrahögste till själ, liv och all välfärd allernådigst befallde; önskandes att vi efter detta usla och mödosamma livet efter Guds behag må finnas och möta varandra i det himmelska och oförgängliga hos Gud oss beredda livet och glädjen."

Åt vart och ett av ständerna hade kungen ett ord på vägen. Till

herrarna i riksrådet uttryckte han en förhoppning, att det hos dem aldrig skulle felas goda råd till fäderneslandets säkerhet, trygghet och fred, och till adeln sade han sig önska att de med kraft ville fullfölja sina "manlige och ridderlige uppsåt" så att "de gamle våre förfäders Göta och berömliga vitt utspridda odödeliga namn över hela världen, som nu en lång tid haver varit bortglömt, ja nästan av främmande föraktat, igen måtte uppkomma och sig erfriska". Om adelsmännen nu ville låta bruka sig i krig för fäderneslandet kunde de inte bara förvärva sig ett odödligt namn och respekteras av kungar och regenter utan skulle även kunna "med gods och gårdar beneficeras". Deltagande i ärorika krig på kontinenten skulle också i materiell bemärkelse kunna medföra vinster, det var med andra ord vad kungen förespeglade den församlade svenska aristokratin.

Vilken roll i sitt politiska system Gustav II Adolf tillskrev prästeståndet framgår också av hans avskedshälsning:

Eder av det andelige ståndet vill jag härmed ock valedicera och förmant hava, att I beflite eder om enighet, såsom ock förmana och tillhålla edra åhörare, vilkas hjärta I hava uti edert våld till att vrida och vränga det vart eder lyster, att de äre deras överhet trogne och rättrådige och utgöra deras plikt med hörsamhet.

Borgerskapet fick sig en tillönskan av mer allmän karaktär: "vill jag ock hava önskat, att edra små kåtor bliva store stenhus, edra små båtar stora skepp och farkoster, och att oljan i edra krukor aldrig må tryta och felas", men när kungen vände sig till allmogens representanter märktes åter mycket klart vilken som enligt hans uppfattning var undersåtarnas främsta uppgift:

Den gemene man och allmogen vill jag ock hava önskat, att deras ängar måtte grönskas, deras åkrar bära hundrafalt så att deras lador bliva fulla, och att de i all ymnighet måtte tilltaga och växa till att med glädje och utan suckan kunna utgöra deras plikt och rättigheter.

SEGRARNAS ÅR

Knappa sex veckor senare, den 26 juni 1630, landsteg den svenska armén vid Peenemünde på Usedom norra udde. Lyckligt nog – för den svenska krigsledningen – var fienden just då splittrad; kort före landstigningen hade de katolska kurfurstarna oroade av kejsarens framgångar tvingat Ferdinand II att avskeda sin segerrike fältherre Albrecht von Wallenstein, och detta försva-

Gustav Adolf har just landstigit på Rügen midsommardagen 1630. Han faller på knä och tackar Gud för en lycklig överfart och ber om framgång för de svenske. Målningen är utförd av Johan Hammer på 1670-talet. Karlbergs slott. Foto Statens Konstmuseer.

gade allvarligt den katolska sidans krigföring. Steg för steg kunde Gustav Adolf bygga ut sina positioner och avancera söderut. Furstarna i Pommern, Brandenburg och Sachsen förmåddes ansluta sig, och vid Breitenfeld, den 7 september 1631, vann de svenska vapnen sin första stora framgång.

Därifrån fortsatte ett segertåg utan motstycke i svensk krigshistoria. Genom Mains och Rhens dalgångar drog Gustav Adolfs soldater, över Donau och Lech ända in i Bayern, centrum i det katolska Tyskland. Själva München måste öppna sina portar för guldkonungen från Norden, som Gustav Adolf kallades i den protestantiska propagandan. Johan Adler Salvius, riksråd och diplomat, har i ett brev hem beskrivit det överflöd, i vilket de segerande svenska soldaterna plötsligt befann sig: "Våra finnpojkar, som nu vänja sig i vinlandet däruppe, lära ej så snart komma till Savolax igen. I de livländska krigen måste de ofta hålla till godo med vatten och möglat grovt bröd till ölsoppa; nu gör finnen kallskål i stormhatten med semla och vin."

Men samtidigt tornade stormmolnen upp sig. I sin svåra beträngdhet såg sig Ferdinand II nödsakad att återkalla Wallenstein under fanorna; än en gång utnämndes denne till befälhavare över de kejserliga arméerna, och det gav den katolska sidans krigföring förnyad kraft. Hösten 1632 gick Wallenstein mot Sachsen för att tvinga kurfursten att sluta fred. Gustav Adolf måste avbryta sitt planerade angrepp mot kejsarens egna arvländer och i ilmarscher föra sina trupper tillbaka mot norr.

SLAGET VID LÜTZEN

Den 6 november 1632 möttes härarna på fälten utanför den lilla staden Lützen, halvannan mil sydväst om Leipzig. Redan tidigt på morgonen hade den svenska armén nått fram och ställt upp i slagordning. Över slätten låg emellertid en så tät dimma, att det var omöjligt att ens se fram till fiendens linjer. I flera timmar fick soldaterna stå och vänta; korum hölls, psalmer sjöngs – både "Vår Gud är oss en väldig borg" och "Förfäras ej, du lilla hop" – och kungen red genom leden, allt medan han uppmuntrande talade till sitt folk.

Vid elvatiden på förmiddagen lättade äntligen dimman så mycket att det blev möjligt att företa sig något. "Jesu, Jesu, Jesu, låt oss i dag strida till ditt heliga namns ära!" ropade Gustav

Carl Wahlboms Gustav II Adolfs död i slaget vid Lützen. Wahlbom hade besökt dödsplatsen inför ett arbete att illustrera Anders Fryxells Gustav II Adolfs historia. Han målade tavlan i Rom 1855. En konsthistoriker har påpekat att han låter Gustav Adolf falla av hästen i samma ställning som äldre målare skildrade Kristus vid korsnedtagningen. Gustav Adolf framstod för den nationellt sinnade Wahlbom som ett svenskt helgon. Foto E. Cornelius, Statens konstmuseer.

Adolf med hög röst upp mot den blygrå himlen, drog sitt svärd och gav order om anfall. Under kanonernas muller ryckte armén framåt; i centern värvat tyskt och utskrivet svenskt fotfolk i de ryktbara gula, blå, gröna och svenska brigaderna, på den vänstra flygeln tyskar, kurländare och livländare under hertig Bernhard av Sachsen-Weimar och på den högra rikssvenska kavalleriregementen under kungens eget befäl: smålänningar, östgötar, upplänningar, södermanlänningar, västgötar och – inte minst – Thorsten Stålhandskes finska rytteri.

Angreppet skedde med stor kraft, och de kejsrerliga regementena vacklade snart, kom i oordning och började dra sig tillbaka. Men när striden pågått ungefär en timme fick de förstärkning. Det var fältmarskalken Pappenheim, Wallensteins närmaste man, som anlände till valplatsen. Han hade med en del av armén

Gustav II Adolf på lit de parade. Augsburg 1632. Uppsala universitetsbibliotek.

1991 gjordes en genomgående undersökning av Lützenrelikerna. Lennart Nilssons bild visar en cell under delning med kromosomer synliga från Gustav II Adolfs blod på balsameringslakanet i Livrustkammaren.

redan gått i vinterkvarter i trakterna av Halle, fem mil från Lützen, och han hade dagen innan – när Wallenstein varnade att fienden var i antågande – fått order om att skyndsamt bege sig tillbaka till huvudstyrkan med allt sitt folk och hela sitt artilleri. Pappenheim hade marscherat hela natten. Hans fotfolk var ännu kvar ute på vägen, men 2 300 man tungt rustat rytteri högg genast in på svenskarna.

Pappenheims angrepp såg ut att vända allt över ända. Under striden skildes den svenska högra flygeln från centern, och denna hotades nu allvarligt i sin flank. Både den gula och den blå brigaden kämpade förtvivlat mot en övermäktig fiende; det berättas om hur soldaterna stupade i rotar och led precis som de stått uppställda i sina skvadroner. Gustav Adolf såg faran, och i spetsen för Smålands ryttere – deras befälhavare, överste Fredrik Stenbock, hade träffats av en muskötula i foten redan tidigt under striden och på bår burits bort från slagfältet – sprängde han iväg för att ge undsättning.

Vad som därefter skedde är inte i alla detaljer klarlagt, även om berättelserna därom är många. Dimman hade emellertid ånyo tätat, krutröken låg tjock över fältet – ögonvittnen talar om att det i töcknet tidvis var omöjligt att skilja mellan vän och fiende – och kungen hade snart kommit ifrån smålänningarna. Möjligen berodde det på att hans häst var så snabb, att soldaterna hade svårt att följa honom. En kejsarlig korpral, som lagt

Soldaternas rofferier och de tyska böndernas undertryckta ställning åskådliggörs på detta 'flygblad', tryckt i Nürnberg 1643 med texten (översatt): "Ny bondeklagan över de obarmhjärtiga bonderyttarna i denna tid. Gunstige läsare träd förbi, beskåda detta sällsamma rytteri, som denna tid i världen, av soldaterna sätts upp." Ur Hermann Wäscher: Das deutsche illustrierte Flugblätter, I. Dresden 1955.

märke till att alla svenskar vek åt sidan för Gustav Adolf, skall ha pekat ut honom för en av sina musketerare, ropande: "Skjut på den där, det är en förnäm herre!", och skottet träffade kungen så illa att hans vänstra arm krossades ovanför leden. Benpipan stod fram genom kläderna, får vi veta i en svensk relation av slaget.

Enligt vissa uppgifter har Gustav Adolf suttit av hästen och låtit förbinda sitt sår, men smärtan blev snart outhärdlig. Han bad då hertig Frans Albrekt av Sachsen-Lauenburg, vilken under slaget tillhörde kungens uppvaktning, att föra honom ut ur striden, men som de nu var omgivna av fiender – troligen kavalleri tillhörande överste Piccolominis berömda kyrassärregemente – kunde inte detta göras. Kungen träffades av ytterligare ett skott, denna gång genom ryggen, sjönk ned från sin häst och sade till hertigen: "Broder, jag har fått min del, rädda ditt eget liv!" Hertig Frans lyfte emellertid över Gustav Adolf på sin egen häst, men han ansattes hårt av fyra kejsrerliga ryttare, tvingades släppa kungen och sökte sin räddning i flykten.

En enda var nu kvar av dem som i stridens början befunnit sig i Gustav Adolfs närmaste omgivning: den adertonårige pagen August von Leubelfing. Denne avled av sina sår några dagar efter slaget, och på sin dödsbädd har han berättat om själva slutet. Leubelfing erbjöd kungen sin häst och försökte med förtvivlans

DAS SCHWEDENLIED

*Här har svensken varit,
roffat åt sig allt och farit,
fönstret har han sönderkrossat,
blyet ur det har han lossat,
kulor därav har han gjutit,
och sen bönder skjutit.*

*(F.M. Böhme. Deutsches
Kinderlied, nr 1625a.)*

Israel ex. Cum Privil. Reg.

Jacques Callots kopparsticksserie "Krigets elände", från omkring 1630 är en provkarta på vad civilbefolkningen kan råka ut för i krigstider. Soldaterna har trängt in i ett kök där kvinnor jagas och våldtas, män sticks ned eller hängs, någon ber om nåd...
Uppsala universitetsbibliotek.

mod lyfta upp den tunge Gustav Adolf från marken. Några kyrassiärer kom till platsen och frågade vem den sårade var. Pagen ville inget säga, men Gustav Adolf svarade med svag röst: "Jag är kungen av Sverige." Då sköt en av ryttarna en kula genom huvudet på honom, och ett par andra rände sina värjor genom både Gustav Adolf och Leubelfing. Bägge plundrades in på bara skjortorna och lämnades blödande på den regnvåta marken. Kungen låg med ansiktet mot jorden, berättar de som senare fann hans döda kropp.

Sedan kungen stupat fortsatte striden med stor häftighet ända till skymningen. Slaget blev ett av de blodigaste i hela det trettioåriga kriget; den svenska armén förlorade mellan 4 000 och 5 000 man i döda och sårade och manfallet bland de kejsrerliga torde ha varit av åtminstone samma storleksordning. I skydd av mörkret drog Wallenstein tillbaka sina trupper och lät hertig Bernhard – vilken övertagit befälet efter Gustav Adolfs död – behålla fältet. På den svenska sidan var förlusten ändå den största.

ÄNKORNAS LAND

Budet om vad om hade hänt på Lützens slagfält spreds över Europa så snabbt som häst och ryttare kunde färdas; ändå får vi

*En bonde plöjer sin åker med ett
årder, draget av en häst. Ur bo-
nadssviten från Hässja, Alfta
socken i Hälsingland, 1645, nu i
Nordiska museet.*

1900-talsmänniskor här ett mycket tydligt exempel på hur långsam nyhetsförmedlingen verkligen var före järnvägarnas, flygets och de moderna telekommunikationernas tidsålder. Axel Oxenstierna nåddes av dödsbudet i Frankfurt am Main på kvällen den 11 november, den svenske residenten i Stralsund fick först höra nyheten av två svenska officerare som anlände till staden den 19 november och inte förrän den 8 december, mer än en månad efter slaget, hann underrättelsen om att kungen stupat fram till Stockholm.

I greven och sedermera riksdrotsen Per Brahe d.y:s så kallade tänkebok kan man läsa om hur herrarna i rådet mottog sorgebudet. Den 7 december hade tidender först kommit till Stockholm om att slaget hade slutat lyckligt. ”Andra dagen efter,” berättar greve Per,

som var den 8 december 1632, om morgonen klockan halv 9, kom bud efter mig, där jag satt i hovrätten, att jag skulle komma neder i den lilla räkningekammaren. När jag kom in, såg jag alla av rådet mäktade bedrövade. Somlige torkade ögonen: somlige vredo händerna. Pfaltsgreven kom emot*

* (Johan Kasimir, greve av Pfalz-Zweibrücken, gift med Gustav II Adolfs äldre syster Katarina och far till den blivande kung Karl X Gustav.)

mig i dörren och veklagade. Jag blev illa till mods, visste intet vad på färde var, då jag strax med stor sorg förnam, vad då hänt hade. I största bedrövelse och perturbation voro både inländske och ulländske, tvivlade om välståndet och skattade att allt skulle gå under och över. Vi utav rådet, som tillstådes voro, togo ett fullhugsat råd förrän vi skildes åt, att leva och dö med varandra för fäderneslandets värn, nytta och försvar, och icke allenast här hemma i landet att hålla med all makt och enighet sakerna upprätt, utan ock att fullfölja kriget emot kejsaren och allt hans anhang.

Riksrådsprotokollet ger en liknande bild av stämningssläget:

Opplästes aviserne, ankomne med ordinarie gränsposten, då de högstklagelige tidender om sal. Kongl. M:t:z (Gud bättre) dödlige fränfälle bleve med insinuerade. Senaten tillbragte dagen uti gråt och klagan, och blev resolve- rat, att greve Per Brahe skulle draga ut till rikskanslern.

Mest av alla sörjde Gustav Adolfs änka, drottning Maria Eleonora. Vittnesbörden talar om hur hon utan all sans och måtta hängav sig åt sin otröstliga förtvivlan; hur hon i det längsta vägrade att låta kungens kropp begravas, hur hon dag och natt ville ha hans kvarlevor i sin närhet och hur hon under flera år hos sig förvarade hans balsamerade hjärta i ett för ändamålet särskilt tillverkat skrin av guld.

Men överallt i riket var sorgen inte lika stor. Den 22 januari 1634 avlät Kungl. Maj:t en skrivelse till ståthållaren i Norrland, Ernst Creutz, ett långt aktstycke med många punkter, och vi får där bland mycket annat veta att det just under tiden efter kungens död – ”det store och klagande sorgefall, som alle trogne Sveriges inbyggare borde av hjärtat känna och klaga” – då rådet påbjudit att ”all spel och musik med otillbörlig klädnad och prydnad” skulle inställas hade hänt sig att några präster (!) och andra ”lättsinnade personer” ägnat sig åt spel och dans och ”annan förargelse begångit”. Det framgår tyvärr inte var någonstans i Ernst Creutz vidsträckta ståthållarskap dessa opassande festligheter har gått av stapeln, men att Kungl. Maj:t såg allvarligt på vad som inträffat står utom allt tvivel, särskilt beträffande dem som borde för andra föregå med gott exempel. Därför gavs ståthållaren i befallning att underrätta ärkebiskopen och sända de skyldiga till honom – för att tas i tillbörlig upptuktelse, kan man tänka – samt att, när de återkommit från Uppsala, låta döma dem till böter. Böterna skulle ståthållaren använda till underhåll av lappskolan i Lycksele, vilket väl närmast är att uppfatta som en skärpning av straffet.

På 1630-talet bodde i Andersvattnet krigsänkan Gunilla med tre små barn och fick själv sköta gården. Samma var förhållandena i de övriga byarna i socknen. Foto Evert Larsson, Västerbotens museums bildarkiv.

Om verkligheten bakom en notis av detta slag är att många norrlänningar faktiskt kände så stor glädje över att Gustav II Adolf stupat att de med vett och vilja trotsade det officiella påbudet om landssorg, så vore detta naturligtvis anmärkningsvärt men egentligen inte så svårt att förstå. De långa krigen kostade oerhört mycket också i hemlandet; höga extraskatter utkrävdes och snart sagt varje år hade bönderna varit tvungna att sända sina unga män ut i kriget, en man i varje rote om tio, år efter år, först till Ryssland och Livland, sedan till Preussen och till sist ända till Tyskland.

Uppsalahistorikern Jan Lindegren har genomfört en uppmärksam och mycket illustrativ studie av hur de återkommande utskrivningarna under Gustav II Adolfs tid påverkade bondesamhället. Bygdeå socken i Västerbotten, några mil norr om

Umeå, är hans undersökningsområde; en ganska stor socken men glest befolkad; de flesta av invånarna bodde i små byar med fyra eller fem gårdar i varje.

Nästan varje år mellan 1620 och 1640 skedde utskrivning i Bygdeå. Sammanlagt togs under denna period 236 män från socknen ut till krigstjänst. Siffran måste relateras till något för att ges sin rätta innebörd; Lindegren beräknar att det år 1621 fanns 472 män i åldrarna 15–59 år i Bygdeå, och vi kan därmed skapa oss början till en uppfattning om hur hårt utskrivningarna slog. Mellan femton och tjugu knektar tog man ut varje gång, och eftersom ytterst få av dem någonsin återvände hem blev resultatet så småningom en fruktansvärd avtappning av antalet vuxna män, dvs. av dem som förväntades stå för om inte hela, så dock i

varje fall en väsentlig del av arbetet för brödfödan. Aderton år senare, år 1639, hade antalet män i dessa åldrar i socknen minskat så mycket som till 294. Det året gick det i Bygdeå enligt Lindegrens beräkningar totalt sett bara 676 män på 1 026 kvinnor, och det torde vara den i särklass mest ojämna könsfördelning som någonsin uppmätts i vårt land.

Under de anonyma siffrorna döljer sig en misär av vilken vi endast kan ana de yttre konturerna. Många kvinnor blev tvungna att sköta jordbruket ensamma när deras män försvann, och särskilt om också de hade barn att ta hand om måste de ha fått slita obeskrivligt. Namn och antal har tack vare den samvetsgranna bokföringen bevarats till eftervärlden; vi kan hos Lindegren till exempel inhämta att knektänkan Gunilla i Andersvattnet under 1630-talet bodde ensam i sin gård med tre små barn, Anna i Klinten med fyra, Sara i Ultervattnet med tre, Elisabeth i samma by med fem och så vidare i en lång förfärande rad. En av de mest beklagansvärda var av allt att döma Malin i Norum, änka efter sergeanten Sven Nilsson. Denne drog år 1630 till Rackenau och hördes sedan inte mera av. Två år därefter sägs det om Malin att hon är knektänka, "haver sju barn, det äldsta är 9 år. Och sitter i allsom största eländighet, föder sig med tiggeri". Ett enda ljusstick kan skönjas i all denna mörka bedrövelse, men det är å andra sidan inte obetydligt: samhället överlevde faktiskt, trots alla påfrestningar, genom hårt arbete och framför allt genom att många kvinnor hade tvingats ta på sig hela ansvaret för sina familjers försörjning. Historien om knektänkorna i Bygdeå blir därmed inte bara en berättelse om utsatthet och nöd utan även ett lysande exempel på människans – och kanske särskilt kvinnans – förmåga att uthärda, överleva och föra släktet vidare även under de svåraste yttre förhållanden.

Den svenska stormaktens noggrannhet i registrering av sina undersåtar gör det också möjligt för Lindegren att så här mer än trehundrafemtio år efteråt följa bygdeknektarnas öden sedan de lämnat hembygden. Att soldaterna i Gustav II Adolfs arméer hade en utomordentligt riskabel sysselsättning framgår med stor tydlighet. I de allra flesta fall var utskrivningen i realiteten liktydig med en dödsdom; av de mer än två hundra unga män från Bygdeå som under åren mellan 1620 och 1640 tjänstgjorde som knektar på kontinenten återvände endast sex (!) till socknen. Dessa hade då antingen ha fullgjort krigstjänst i minst trettio år

eller blivit svårt invalidiserade; det förefaller ha varit förutsättningarna för hemförlovning. Två av dessa hemvändande kan som exempel lyftas fram ur glömskan för att ge en föreställning om de lidanden som stormaktspolitiken kunde kosta s. k. vanligt folk: menige knekten Per Olofsson i Ivarsboda och korpralen Per Jonsson i Flarken, vilka avdankades 1623 respektive 1627. Per Olofsson, ute i kriget sedan 1617, återvände hem med båda fötterna "avruttnade", heter det i rullan, och om Per Jonsson vet vi, att han under belägringen av Putzig i Västpreussen blev "lamskjuten" och av det skälet tilläts lämna kronans tjänst.

Än mer tragik rymmer den sammanställning som Lindegren har gjort över tjugosju nytskrivna knektar från Bygdeå, som i början av juli 1638 anlände till Wollin. Vid det laget hade bristen på folk gjort det nödvändigt att frångå principen om att knekten helst skulle vara mellan 18 och 30 år; bland de uttagna detta år fanns tre 17-åringar och hela fem 16-åringar. Yngst av dem alla var Olof Olofsson från Kålaboda, bara 15 år fyllda. Lång och stark för sin ålder var han förmodligen, men det skulle inte hjälpa honom mycket.

Den 6 juli hade bygdeknektarna mönstrat och i början av augusti återfinns de förlagda i Greifswald, en av svenskarnas viktigaste stödjepunkter i Pommern. Längre bort än så kom de faktiskt inte, och de användes aldrig i strid; det vanliga var, att de inhemska svenska förbanden brukades till garnisonstjänstgöring i städerna vid östersjökusten medan fältarmén till största delen bestod av värvade tyska och skotska trupper.

Att ligga stilla i fast läger var emellertid lika litet som att delta i stormningar och öppna fältslag någon ofarlig verksamhet. Döden kunde under det trettioåriga krigets tid komma på många andra vis än genom en muskötkula eller en kyrassiärs värja; avsevärt fler offer skördade den fruktade fältsjukan, dvs. förmodligen olika slag av akuta tarmkatarrer, orsakade av paratyfus och andra infektioner. Trängseln i förläggningarna var stor, de sanitära förhållandena oerhört primitiva – inte bara efter våra mått – och framför allt bristen på rent vatten kunde under varma sommar-månader få konsekvenser som närmade sig katastrofens.

Något sådant måste ha inträffat i Greifswald sensommaren och hösten 1638. Den 3 augusti avled den förste av bygdeknektarna, Måns Larsson från Siljum, 19 år gammal, och drygt en vecka senare, från den 11 till och med den 14 augusti, skördade fältsju-

kan ytterligare tre offer: Olof Larsson i Ultervattnet, 16 år, Jöns Eriksson i Norum, 26 år, och Anders Larsson i Rickleå, 20 år. Sammanlagt dog redan i augusti sju av bygdeknektarna – däribland Olof Olofsson från Kålaboda, han som aldrig fick bli mer än 15 år gammal – nio i september och fyra i oktober. Den 12 november, något mer än fyra månader efter ankomsten till Tyskland, kan Lindegren av noteringarna i rullan utläsa, att endast en av de tjugosju knektar som kommit från Bygdeå ännu var kvar i livet.

Medan såsom de stora och många utskrivningar oss övergångna hava vår fattiga landsort på folk utblottat, att nu, som höglig är till klagande, finnes mest intet annat att tillgå utan gubbar, barn och fattiga knekteänkor; E. K. M. ville då allernådigt oss, fattiga undersåtar, med utskrivningar till någon tid att hjälpa och förskona.

Nödrotet kommer år 1639 från allmogen i Västerbotten, och två år senare anländer en ny bön om misskund till Kungl. Maj:t, denna gång från Bygdeå:

Vi låte E. K. M. ödmjukeligen och sannfärdeligen förnimma, att här uti vår landsända är nu med folk och manskap alldeles så utblottat och vi intet annat se oss före än att allt för många hemman av vanbruk bliva ödelagda, ty bedja vi hjärtligen, att vi med utskrivningen och den stora börda därmed följer, måtte bliva förskonte.

Tack vare Lindegrens undersökningar vet vi nu att detta långtifrån kan betraktas som uttryck för vanlig skattetrötthet eller simpel kverulans. Tvärtom, allmogen i Västerbotten hade all anledning att se mörkt på framtiden; krigen och utskrivningarna såg ut att vara i evighet och hade ur deras perspektiv egentligen fört med sig mest fattigdom och elände. Lika väl som de framåtsyftande administrativa nyordningarna och de segerrika fälttågen måste denna del av verkligheten beskrivas om man skall få en rättvisande bild av kung Gustav II Adolf och hans tid.